

In plaats van kaarten

De dood van het gemeenschapsleven

De Academische Boekengids 28, augustus 2001, pp. 8-10.

In essentie is de moderne mens alleen, op zichzelf teruggeworpen, en doet hij er maar het beste aan - wil hij overleven of althans maatschappelijk slagen - zo veel mogelijk berekenend te leven. Zo gaan allerlei vormen van gemeenschapsleven op de fles. In *Bowling Alone* analyseert Robert Putnam wanneer en waardoor het verkeerd ging en gaat hij in op de gevolgen van het verlies aan saamhorigheid voor de Amerikaanse samenleving. De daling van allerlei vormen van sociaal contact blijkt in hoofdzaak een kwestie van de opeenvolging van generaties.

In zijn wereldgeschiedenis van de twintigste eeuw *The Age of Extremes* (1994) noemt Eric Hobsbawm drie essentiële transformaties die zich hebben voltrokken in dat tijdvak. De wereld is niet langer 'Eurocentrisch', een mondiale samenleving is totstandgekomen, en de derde belangrijke verandering - volgens Hobsbawm de meest verontrustende - is de 'desintegratie van oude patronen van menselijke relaties'. Meer in het bijzonder noemt hij het dominant worden van een 'absoluut asociaal individualisme?'. Traditionele sociale verbanden zijn uiteengerukt, en wat rest is een geheel van egocentrische individuen. 'The old century has not ended well', concludeert Hobsbawm (p. 17) dan ook somber.

Dit pessimisme over het uiteenvallen van betekenisvolle, traditionele verbanden is natuurlijk niet nieuw. Het is een thema dat een centrale rol speelt in het werk van de klassieke grondleggers van de sociologie, onder meer bij Marx, waarop Hobsbawm zich in belangrijke mate baseert. De geboorte van de moderne, industriële samenleving in de loop van de negentiende eeuw leidde tot het wijdverbreide gevoel dat er zich fundamentele veranderingen voltrokken. Industrialisering, urbanisering, bureaucratisering, secularisering en maatschappelijke schaalvergroting hadden in onderlinge samenhang tot gevolg dat veel mensen in allerlei basale opzichten de inrichting van hun leven zagen veranderen. Een centraal thema in wat sociale wetenschappers hierover te berde brachten, was dat de contacten tussen mensen een ander karakter kregen. Minder geborgenheid, minder lotsverbondenheid en minder gedeeld begrip, en meer afstandelijkheid, meer berekening, meer differentiatie.

De sociologie als wetenschappelijke discipline heeft garen gesponnen bij dit kennelijk breed gedragen gevoel van maatschappelijke desintegratie door het bij voortduring onder woorden te brengen, de oorzaken ervan aan te geven en er remedies voor te bedenken. Peter Berger en Hansfried Kellner hebben ooit in hun prachtige essay *Sociology Reinterpreted* (1981) het gedachte-experiment beschreven waarin een primitieve stam er op een gegeven ogenblik in slaagt voldoende voedsel te genereren om één persoon vrij te kunnen stellen voor het verrichten van intellectuele arbeid. Wanneer deze stamintellectueel na een tijd van eenzame contemplatie uit het bos terugkeert naar zijn stamgenoten is de kans groot, zo suggereren Berger en Kellner, dat hij tot de conclusie zal zijn gekomen dat de stam in een staat van crisis verkeert. Deze primitieve socioloog legitimeert daarmee niet alleen het feit dat hij is vrijgesteld - hij komt met een diagnose die van levensbelang is voor zijn stam - maar vergroot ook de kans dat hij dat in de toekomst zal blijven. Hij krijgt aandacht en erkenning en stelt zijn positie van vrijgestelde ook voor de toekomst veilig.

Mediahype

Met de publicatie van het boek *Bowling Alone* komt Robert Putnam erg dicht in de buurt van dit door Berger en Kellner beschreven verschijnsel. Over aandacht heeft Putnam in ieder geval niet te klagen gehad. Na de publicatie van een artikel, begin 1995 onder dezelfde titel, met als voornaamste boodschap dat het Amerikaanse verenigingsleven snel aan het afkalven was, volgde een mediahype die Putnam in talkshows bracht, op de covers van de populaire bladen en zelfs in Camp David. Kennelijk had hij een gevoelige snaar geraakt; een breed gedragen gevoel verwoord. Maar na alle aandacht in de media volgde de kritiek. Deze richtte zich vooral op de eenzijdigheid van het empirisch materiaal dat Putnam had gebruikt. Hij had bijvoorbeeld vooral gekeken naar formele en geregistreerde verenigingen en niet naar allerlei informele sociale contacten.

De afgelopen jaren heeft Putnam zich bezig-gehouden met het verzamelen van aanvullend empirisch materiaal - onder meer via het strategisch organiseren van conferenties en workshops - dat de stelling uit het artikel van 1995 van een steviger fundament moest voorzien. Belangrijk daarbij is dat Putnam stuitte op databronnen die het mogelijk maakten ook iets te zeggen over de ontwikkelingen in informele betrekkingen tussen mensen. Het kloekte boek *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community* is daarvan het resultaat. Als het gaat om de mate waarin Amerikanen dingen met elkaar doen of delen, is het nog erger gesteld dan Putnam in 1995 veronderstelde. Een uitkomst die overigens een voor de hand liggende hypothetische aanvulling op het gedachte-experiment van Berger en Kellner mogelijk maakt: stuur de stamintellectueel voor de tweede keer het bos in en hij zal terugkomen met de bevinding dat de crisis nog erger is dan hij aanvankelijk had aangenomen.

Bowling Alone is een logische voortzetting van Putnams eerdere werk. In vakkringen had hij al bekendheid gekregen met zijn boek *Making Democracy Work*, over regionaal bestuur in Italië. Hierin had hij duidelijk gemaakt dat, om regionale bestuursvormen goed te laten werken, een sterke communale traditie nodig is. Hoe meer vormen van vrijwillige associatie - cultureel, politiek en anderszins -, hoe meer 'civic community', hoe beter en democratischer regio's functioneren. Met het *Bowling Alone*-project begon Putnam inzichten uit zijn Italië-studie toe te passen op zijn eigen land, de Verenigde Staten, vertrekkend vanuit het, naar eigen zeggen, vage gevoel dat daar sprake zou zijn van een erosie van de 'civic community'.

Babyboomers

Putnams opbouw en schrijfstijl zijn voorbeeldig. De hoofdlijn van het betoog is dat er in de twintigste eeuw grofweg zestig, zeventig jaar lang sprake was van een sterke toename van allerlei vormen van vrijwillige associatie onder Amerikanen, maar daarna van een plotselinge en dramatische daling: '...we have been pulled apart from one another and from our communities over the last third of the century', zegt Putnam (p. 27) met veel gevoel voor dramatiek. Die ontwikkeling is zichtbaar op allerlei terreinen: in de politiek, de kerk, het werk, informele verbanden, vrijwilligerswerk, sport en verenigingsleven, de vrije tijd.

De interesse in de politiek is afgenomen, stelt Putnam. Mensen hebben er minder vertrouwen in, stellen zich minder beschikbaar voor politieke functies, schrijven minder brieven naar Congresleden, gaan minder naar publieke vergaderingen en politieke bijeenkomsten. Dit is des te opmerkelijker omdat het gemiddelde opleidingsniveau van de bevolking is toegenomen en er altijd een sterk positief verband heeft bestaan tussen opleidingsniveau en allerlei vormen van politieke participatie. Het politieke 'drop out'-gedrag, dat juist het sterkst is onder hoger opgeleiden, blijkt vooral een generatie-effect te zijn: de leden van de babyboomgeneratie (1946-1964) participeren minder dan hun ouders (p. 257).

Dit betekent echter niet dat babyboomers zich op andere terreinen wél sociaal binden. Althans niet als naar verenigingen wordt gekeken. Hoewel hier en daar het aantal lidmaatschappen groeit, gaat het vaak om anonieme vormen van vrijwillige associatie, waarbij er geen 'face-to-face' contact is met de andere leden, en het lidmaatschap vooral via de acceptgiro verloopt. Sowieso is het lidmaatschap van formele organisaties met tien à twintig procent gedaald. Bovendien willen mensen niet meer in besturen van verenigingen, geen commissiewerk verrichten, geen vrijwilligerswerk in het algemeen. Dezelfde trend is zichtbaar in de kerken, de traditioneel belangrijke centra van Amerikaanse gemeenschapsactiviteiten. In het laatste deel van de twintigste eeuw is het kerkbezoek sterk gedaald en zijn de kerken ook buiten de directe sfeer van de religie minder actief geworden.

Of de arbeidsplaats een belangrijke plek is geworden voor het aangaan van sociale contacten is niet helemaal duidelijk; empirische gegevens ontbreken hier. Putnam meldt geen weet te hebben van studies die aantonen dat werk in dit opzicht belangrijker zou zijn geworden en hij veronderstelt dat sociale contacten met collega's eerder zullen zijn verminderd, vooral als gevolg van de flexibilisering, toegenomen onzekerheid en dynamiek op de arbeidsmarkt.

Ook in de sfeer van de informele contacten - zoals gezegd een belangrijke aanvulling op Putnams publicatie uit 1995 - signaleert hij een dramatische neergang van gedeelde sociale activiteiten. Steeds minder vaak worden vrienden uitgenodigd om te komen eten. Gezinsleden delen steeds minder de warme maaltijd samen; bovendien is het aantal mensen dat alleen woont toegenomen. Ook uiteten wordt steeds minder sociaal van karakter: alleen de fastfoodrestaurants stegen in aantal, het aantal traditionele restaurants liep zelfs terug. Kaartavondjes zijn er steeds minder. Mensen vermaken zich steeds meer alleen, en doen dat op een steeds passievere manier: er vond een verschuiving plaats van meedoen naar toeschouwen. Dat geldt bijvoorbeeld duidelijk voor sport. Steeds minder mensen sporten zelf in teamverband; in plaats daarvan wordt er naar gekeken, zowel op televisie als 'in het echt'. De groei die er is, is te vinden in joggen, en het gebruik van trainings- en fitnessstoelentellen in huis. Bowlen, de Amerikaanse volkssport bij uitstek, is weliswaar op peil gebleven als het om de aantallen beoefenaars gaat, maar het bowlen in clubverband is dramatisch gedaald. Vandaar ook de titel van Putnams boek: bowlen doen Amerikanen steeds meer alleen. Het is zelfs zo erg, dat terwijl de ene speler een bal gooit, de anderen naar een van de televisietoelentellen kunnen kijken die inmiddels op de meeste banen zijn opgehangen.

Of het nu gaat om vrijwilligerswerk of lidmaatschappen van beroepsorganisaties: het is niet meer wat het geweest is, en de neergang begint steevast in het derde deel van de twintigste eeuw. Is er geen tegenwicht? Hier en daar, maar het stelt niet veel voor. Onder de jongste generatie - geboren in de jaren zeventig - is er weer meer animo voor vrijwilligerswerk dan bij hun ouders, de babyboomers. Via nieuwe communicatiemediën, in het bijzonder internet, vindt nieuwe relatievorming plaats. Ook groeien de lokale activiteiten van conservatieve evangelische gelovigen en het aantal zelfhulpgroepen.

De generatie X

De vraag die zich natuurlijk opdringt bij kennis-neming van al deze gegevens is: wat doen mensen met de tijd die ze nu overhouden? De antwoorden liggen voor de hand. Een belangrijke boosdoener is de televisie. Het steeds vaker en langduriger televisiekijken leidt tot een houding van lethargie die ervoor zorgt dat mensen niet de neiging hebben andere activiteiten te ontplooiën. Bovendien wordt er steeds meer alléén gekeken, en ook steeds meer naar amusement en niet naar informatieve programma's die

bijvoorbeeld betrekking hebben op de politiek.

Van televisiekijken kan gezegd worden dat het tijd steelt die ook aan andere activiteiten zou kunnen worden besteed. Een kwestie van keuze. Maar ook factoren van een meer dwingend karakter houden mensen af van allerlei vormen van sociaal gedrag. Twee boosdoeners kunnen worden genoemd. De eerste is de toegenomen druk die werk en inkomensverwerving stellen. Steeds meer mensen zijn genoodzaakt te werken; ook binnen gezinshuishoudens is het aantal werkenden gestegen. Vrouwen zijn van oudsher meer 'socializers' dan mannen, stelt Putnam, en het feit dat zij meer betaald werk verrichten, heeft effect gehad op allerlei vormen van contact in de lokale gemeenschap. In het algemeen is het werk bovendien veeleisender geworden, waardoor mensen onder hogere druk staan dan in het verleden. Naar alle waarschijnlijkheid heeft dit een negatief effect gehad op allerlei vormen van gemeenschaps- en verenigingsleven. Een tweede factor is de ruimtelijke uitwaaiing van wonen en werken. Niet alleen werken steeds meer mensen, zij doen dat ook steeds verder van huis. Grotere mobiliteit is niet bevorderlijk voor meer duurzame sociale contacten. Het werken in de ene, en het wonen in de andere plaats draagt niet bij aan vormen van lokale betrokkenheid. Ook het toegenomen aantal verhuizingen bevordert lokale worteling niet.

Behalve deze voor de hand liggende verklaringen - televisiekijken, ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en geografische mobiliteit - is er nog een belangrijke schuldige aan de dood van het gemeenschapsleven: het getalsmatig dominant worden van de generatie van de babyboomers en hun kinderen, de 'generatie X'. Deze demografische dynamiek is de hoofdschuldige; zij verklaart voor de helft de neergang van allerlei vormen van vrijwillige associatie, participatie en burgerlijke betrokkenheid.

Als de dood van het gemeenschapsleven in hoofdzaak een kwestie van de opeenvolging van generaties is, in het bijzonder het verschil in houding tussen de ouders van de babyboomgeneratie en die van hun kinderen en kleinkinderen, wat is dan het mechanisme daarachter? Welke ervaringen zijn zo vormend geweest, dat ze zulke ingrijpende gevolgen hebben gehad? Putnams antwoord klinkt vertrouwd in de oren van althans veel Europese babyboomers, die, als zij als kind hun bordje niet leeg aten of anderszins voedsel verspilden, van hun ouders te horen kregen dat je wel kon zien dat zij de oorlog niet hadden meegemaakt. De Tweede Wereldoorlog heeft de ouders van de babyboomgeneratie een sterk sociaal bewustzijn bijgebracht, en normen en waarden doen koesteren waarin inzet voor anderen en zelfopoffering belangrijk zijn, waarbij de publieke zaak prevaleert boven het eigenbelang. Zo'n ervaring heeft de babyboomgeneratie nooit gehad. Die kan hooguit terugvallen op haar opstandige verleden, maar dat was een in hoofdzaak negatief te duiden ervaring: zich overal tegen afzetten, zonder duidelijk te maken wat daarvoor in de plaats zou moeten komen. De 'generatie X' - de kinderen van de babyboomers - heeft het wat dat betreft helemaal beroerd getroffen. Dit is een onzekere generatie, vaak slachtoffer van de gebroken huwelijken van de ouders, die laat waren met trouwen en vroeg met scheiden, zoals Putnam snedig opmerkt. Ook moet deze generatie zich op een steeds onzekerder wordende arbeidsmarkt zien te handhaven, zodat zij de handen vol heeft aan zichzelf. Daar valt dus niet veel van te verwachten als het gaat om de regeneratie van een sterke 'civic society'.

Belangrijkste onderzoeksresultaat

Nadat aldus in de eigen woorden van de auteur 'de schuldigen' aan het verloren gemeenschapsleven zijn geïdentificeerd - eerst en vooral de wisseling van generaties en in mindere mate de komst van de televisie, de ruimtelijke spreiding van wonen en werken en de toegenomen werkdruk - gaat Putnam in op de gevolgen van het verlies aan saamhorigheid. Dit is een enigszins merkwaardig deel van zijn betoog, waarbij van schaalniveau wordt gewisseld. Nadat de verschillen in sociaal kapitaal tussen de Amerikaanse staten beknopt zijn behandeld, wordt uit de doeken gedaan dat weinig sociaal kapitaal vervelende gevolgen heeft op uiteenlopende maatschappelijke terreinen. Weinig sociaal kapitaal maakt mensen minder gelukkig, minder gezond, minder welvarend en minder opgewassen tegen misdaad en onveiligheid. Voor een deel betreft het hier wat rommelige hoofdstukken waarin werk van anderen bijeen is gezet dat moet aantonen hoe belangrijk het bezit van sociaal kapitaal wel niet is. Doordat veel van dat onderzoek niet onder die exacte vraagstelling is uitgevoerd, moeten resultaten soms wel erg door de fritessnijder van Putnam worden geperst om tot uitspraken in die richting te komen. Dat leidt soms tot merkwaardige uitkomsten of tot vragen die door de auteur niet gesteld, en dus ook niet beantwoord worden. Bijvoorbeeld: sociaal kapitaal leidt tot meer succes op de arbeidsmarkt. Dat wisten we al sinds de baanbrekende studie van Mark Granovetter (1974) over de wijze waarop mensen aan een baan komen. Maar dan komt toch de vraag op hoe zich dat verhoudt met het belangrijkste onderzoeksresultaat van Putnam, namelijk dat generaties sterk van elkaar verschillen in sociaal kapitaal. De babyboomers hebben er relatief weinig van, zodat zij en hun kinderen de dood van het gemeenschapsleven op hun geweten hebben. Maar diezelfde babyboomers hebben een veel hogere arbeidsparticipatie dan hun ouders, al was het maar omdat de babyboomvrouwen meer werken dan hun moeders. Als er binnen hun generatie grote verschillen bestaan - of tussen staten, zoals Putnam laat zien - relativeert dat dan het generatie-aspect niet sterk?

Of neem het merkwaardige, min of meer conclusieloze hoofdstuk over buurten en het sociaal kapitaal van hun bewoners. Het getto heeft aan sociaal kapitaal verloren, zegt Putnam William Julius Wilson (o.m. 1987) na. Daarom gaat het nu slechter met gettobewoners dan voor de oorlog. Maar dat is, zo kunnen we van diezelfde Wilson leren, voor een belangrijk deel het gevolg van het feit dat succesvolle Afro-Amerikanen deze getto's hebben kunnen verlaten omdat zij niet meer op institutionele wijze gediscrimineerd worden. Het probleem van het geringe sociaal kapitaal van de achterblijvers is de

keerzijde van de opwaartse sociale mobiliteit en de daarop volgende geografische mobiliteit van de groeiende zwarte middenklasse. Is die laatste ontwikkeling ongunstig te noemen? En zijn die kansloze, laag opgeleide, in het getto achtergebleven zwarte babyboomers uit Chicago te vergelijken met hun blanke, universitair opgeleide ex-hippie generatie-genoten uit San Francisco?

Stamintellectueel

Juist in de op bepaalde sectoren of specifieke onderwerpen gerichte hoofdstukken blijkt dat Putnams terminologie te algemeen en te abstract is. Hier dringt zich steeds de vraag op wat precies de inhoud van sociaal kapitaal is, hoeveel verschillende muntsoorten daarvan bestaan, en waarin het geïnvesteerd kan worden. Met die bedenking wordt natuurlijk ook afbreuk gedaan aan de overtuigingskracht van de prettig overzichtelijke macroanalyse, waarin in grove streken wordt neergezet wanneer en waardoor het fout ging, en die zo goed aansluit op wat iedereen toch al wel zo'n beetje vermoedde. Putnam knoopt daar ook bij aan voor zijn aanbevelingen die tot een 'revival' van het gemeenschapsleven zouden moeten leiden: minder (afstompende) televisie, een betere ruimtelijke integratie van wonen en werken, meer 'familie-vriendelijk' werk, kinderen op school activeren voor 'gemeenschapszin', en het bevorderen van meer spiritualiteit. Hoe dat concreet in zijn werk zou moeten gaan, blijft wel erg in het vage. De stamintellectueel heeft hier nog wel enige bedenktijd voor nodig, zo lijkt het.

Putnams boek is er een in een lange traditie in de sociale wetenschappen, beginnend bij Ferdinand Tönnies met zijn *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887), waarin de teloorgang van de overzichtelijke en geborgen gemeenschap wordt betreurd. Eerst was het leidende paradigma dat de industriesteden de knusse en kleinschalige plattelandsamenleving vernietigden waarin mensen elkaar ondersteunden en hielpen. Later kregen de 'suburbs' de schuld van wat Maurice Stein *The Eclipse of Community* (1960) noemde. Alle verschillen tussen mensen waren daar verdwenen. In de gehomogeniseerde massasamenleving die bij uitstek door de 'suburbs' gesymboliseerd werd, was er sprake van een nietsontziende rattrace, waarbij maar één ding telde: het beter, of tenminste niet slechter doen dan de bureu. Daarom belandden steeds meer mensen op de bank bij de psychiater en liepen huwelijken stuk. Melancholisch werd verwezen naar de volksbuurten in de grote stad waar mensen nog iets voor elkaar betekenden en, ondanks hun eigen armoede, altijd iets voor een ander over hadden. Diezelfde wijken golden dertig jaar eerder nog als 'gedesorganiseerd' voor stadssocioloog Robert Park (1925) en zijn leerlingen aan de universiteit van Chicago.

Tegenwoordig worden betogen over de teloorgang van het gemeenschapsleven steeds meer op het niveau van nationale staten gehoord, vooral in het licht van processen van mondialisering, zoals de toenemende langeafstandsmigratie en de internationalisering van de economie. En in Europa natuurlijk in het licht van de Europese politieke eenwording. De stam verkeert kennelijk nog steeds in staat van crisis. Die onhoudbare situatie duurt nu al meer dan honderd jaar.

Jack Burgers is socioloog en als hoogleraar Grootstedelijke Vraagstukken verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Besproken boeken:

Robert D. Putnam, *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster 2000, 541 p.

Geciteerde literatuur:

Berger, Peter and **Hansfried Kellner**, *Sociology Reinterpreted. An Essay on Method and Vocation*. Harmondsworth: Penguin 1981.

Granovetter, Mark, *Getting a Job. A Study of Contacts and Careers*. Chicago: University of Chicago Press 1974.

Hobsbawm, Eric, *The Age of Extremes. A History of the World, 1914-1991*. New York: Vintage Books 1994.

Park, Robert and **Ernest W. Burgess**, *The City*. Chicago: University of Chicago Press 1925.

Stein, Maurice, *The Eclipse of Community. An Interpretation of American Studies*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press 1960.

Tönnies, Ferdinand, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie*. Leipzig: Füs Verlag 1887.

Wilson, W.J., *The Truly Disadvantaged. The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago: University of Chicago Press 1987.